

ДИАЛЕКТНИ РАЗЛИЧИЯ

Сложните по своя характер различия между българските диалекти могат да бъдат категоризирани и представени в три основни рубрики. Описанието по-долу следва такъв модел.

В рубриката *Фонетика* се описва звуковата система на диалекта. Специално внимание е обърнато на застъпниците на основни старобългарски гласни, тъй като те очертават ясно разграничени ареали.

В рубриката *Ударение* се описват систематични различия в мястото на ударението в сравнение с книжовния език.

В рубриката *Морфология* се описват характерни отличителни черти на съществителните, местоименията и глаголите в сравнение с книжовния език.

* * * * *

ЗАПАДНОРУПСКИ: Чечки (Годешево, Крушево, Ореше)

Голямата група на рупските говори покрива повечето от Южна България, а западната им част включва няколко ясно обособени говора, между които е „чечкият“. Той е представен в този сайт от селата Годешево (Г), Крушево (К) и Ореше (О). Според диалектната карта, създадена от Института за български език (http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/), и трите села спадат към тази група. Всичките са в административния район на Гоце Делчев и са сравнително близо до града. В лингвистично отношение обаче те се доста различават от гоцеделчевския диалект, така както той е описан в класическата работа на Кирил Мирчев (Мирчев 1936) и както е представен от село Ковачево в този сайт. Поради това те са отнесени към чечкия, а не към гоцеделчевския диалект.

Има значителни разлики и вътре в чечкия между диалекта на Годешево, от една страна, и диалекта на Крушево и Ореше, от друга страна: първият споделя някои особености с родопските говори, докато **последният** е преходен между чечки и гоцеделчевски. Тъй като общите черти все пак са значително повече от различителните, те са описани заедно, като е обърнато внимание и на различията.

Следва списък на особеностите на диалектите на Годешево, Крушево и Ореше, базиран на текстовете от трите села представени в сайта. Примерите са взети от текстовете.

Съкращения: с главна буква е означено населеното място, както е посочено по-горе (О = Ореше); числото, което следва, показва номера на текста от това село (например К1 = Крушево 1, Г1 = Годешево 1), а след многоточието е номерът на реда в текста, където посочената форма се появява.

Phonology

Фонетика

- Големият ер и голямата носовка се явяват в ударена сричка като /o/.

Примери с голям ер: *часò* (Г1: 9), *дòш'* (К1: 2), *зэсòһналэ* (К1: 73), *кэкòф* (К3: 86)

Примери с голяма носовка: *укòпиш* (Г2: 2), *лежòд* (Г1: 8), *кòштэ* (К1: 100), *испредòт* (К1: 111)

Това е една от главните разлики между чечкия и гоцеделчевския говор, където се явява /ъ/.

Бележка: Основните разлики между двете представени тук групи се отнасят до ятовата гласна, малкия ер и малката носовка. Те са посочени в края на описанието.

- Групата /чр/ + малък ер се явява като /цър/.

Примери: *църнэтэ* (К3: 164), *пуцървен'е* (К4: 52) [в текстовете от Годешево липсва пример]

- Гласната /o/ под ударение се произнася като /yo/.

Примери: *рəбyдтиме* (Г1: 6), *пyдчvаме* (Г1: 7), *yот* (К1: 39), *yдсем* (О: 20), *yдгəн* (О: 50)

- Протеза на /й/ пред начално /a/.

Примери: *yàз* (К1: 98), *yàгн'е* (К4: 68), *yà* (Г4: 18)

- Често изпадане на неударени гласни.

Примери: *гyв'оттə* (Г1: 19), *тvà* (Г1: 20), *дyм* (К1: 55), *дvàдəй* (К1: 60), *кул'єнту* (К3: 50)

- Съгласната /x/ изпада в повечето позиции.

Примери: *òрəтə* (К1: 29), *снəйтe* (К1: 60), *òрeи* (К3: 81), *òдимe* (Г3: 10), *əрмàн* (Г3: 10), *т'à* (Г3: 3)

- В глаголни окончания за минало време /x/ изпада между гласни, замества се с /ф/ в краесловие, а пред съгласна изпада или се замества с /ф/ (рядко с /в/).

Пример за интервокално /x/: *уткàрəà yə* (К1: 28)

Пример за краесловно /x/: *л'єкyвəф* (К2: 43), *искàрəф* (К1: 6)

Пример за /x/ пред съгласна: *утyдəмe* (К1: 6); *пràфмe* (К3: 42), *кəyтифмe* (Г3: 17) // *бєвмe* (О: 34)

- Антиципация на мекостта.

Пример: *вєйкe* (К4: 11) [в текстовете от Годешево липсва пример].

- Меките съгласни може да се появяват в краесловието.

Примери: *фəсyл'* (Г1: 7), *цàл'* (Г2: 4), *живòт'* (О: 8), *гòспут'* (О: 55), *бєрєкєт'* (К4: 118), *кумпyр'* (К4: 83)

- Групата /дн/ е асимилирана в /нн/.

Пример: *с'єннə* (К3: 175, [в текстовете от Годешево липсва пример])

- Групата /мн/ се дисимилира в /мл/ в началото и във /вн/ в други позиции.

Примери: *млòгy* (К1: 43), // *пòвни* (К1: 85), *т'євну* (К4: 13), *зəпòвнили* (Г3: 4)

Ударение

- Често се явява двойно ударение.

Примери: *зəмòркнyвə ли* (Г1: 16), *дубyтəкà гy* (Г4: 16), *пудгòт'yвəмe* (К1: 7), *yскарəм* (К1: 9), *искàзyвəн'єтy* (О: 60)

- Ударението е отменно в много двусрични съществителни от женски и среден род.

Примери: *вòдə* (К3: 155), *п'єкəтə* (К4: 109), *жєни* (К1: 62) // *м'єсу* (К4: 28), *д'єтєтy* (К2: 12), *д'àтєтy* (Г2: 2)

- Начално ударение във формите за първо лице единствено число сегашно време.

Примери: *пòкэжэ* (К3: 21), *òднесàм* (К1: 59) [в текстовете от Годешево липсва пример]

- Ударението е отнетнато върху първата сричка в императивните форми.

Примери: *òднеси* (К1: 16), *кùтни* (К3: 131) [в текстовете от Годешево липсва пример]

Морфология

- Плуралното окончание на съществителните *рѣка* и *нога* е продуктивното */-и/* вместо */-е/* (старото дуално окончание, което се открива в книжовния език и в много диалекти).

Примери: *рѣкàйте* (Г3: 11), *нугàйте* (Г1: 9), *нòги* (К3: 133)

- Плуралното окончание за мъжки род е */-е/*.

Примери: *ѣргàте* (К4: 59), *буркàне* (К4: 114), *пѣрцàл'е* (Г2: 4)

- Членът за мъжки род единствено число е */-о/* под ударение и */-ə/* извън ударение.

Примери: *стàнò* (К3: 18), *чàсò* (К4: 18, Г1: 9) // *кэзàн'ə* (К3: 158)

- Окончанието за женски род единствено число е */-о/*, което съвпада със застъпника на голямата носовка.

Пример: *зем'òтə* (О: 41) [в текстовете от Годешево липсва пример]

Тези форми са резултат от интересно развитието на българския език, който постепенно изгубва всички падежни окончания при съществителните. В предпоследния етап на този процес, съществителните от женски род са имали само две падежни форми (вместо наследените седем): именителна и т.н. казус генералис, който наследява формата на винителния падеж, завършваща в старобългарски с голяма носовка, и е бил използван за всички други значения. В чечкия диалект казус генералис се налага като новата единствена форма за единствено число, докато в редица други диалекти се налага старата именителна форма на */-ə/*.

- Характерни форми за някои лични местоимения, например:

именителна форма за първо лице единствено число *йà* (К1: 9), *йàз* (К1: 98), *йà* (Г4: 18)
именителна форма за първо лице множествено число *н'è* (О: 43)
кратка дателна форма за трето лице множествено число *ми* (К1: 44)

- Системата на показателните местоимения има трети член, който маркира идеята „близо“ с форманта */-с-/*, наред с очакваните „неутрално“ и „далече“, маркирани съответно с формантите */-т-/* и */-н-/*.

Примери: *сàа прòл'ет* (К3: 158), *сàə* (Г3: 20) // *твà* (Г1: 10)

- Окончанието за първо лице единствено число сегашно време за префигирани глаголи от всички спрежения е */-м/* или */-ə/* (извън ударение */-ə/*); за непрефигирани глаголи окончанието винаги е */-ə/* (извън ударение */-ə/*).

Примери: *й̀скарàм* (К1: 9), *òднесàм* (К1: 59); *òднесə* (К1: 56), *й̀зберə* (К1: 55) // *прàв'ə* (К1: 61), *жìв'ə* (К1: 102) [в текстовете от Годешево няма пример]

- Аористната тематична гласна */о/* е заменена с */а/* (*/ə/* извън ударение).

Пример: *òдй̀дə̀мє* (К3: 163) [в текстовете от Годешево няма пример]

- Непреходни глаголи може да се използват като преходни.

Пример: *ше ги нал'а̀геме* (Г1: 8) [в текстовете от Крушево и Ореше няма пример].

- Само местоимението *какъв* се използва атрибутивно, никога местоимението *кой*.

Пример: *нѐкви жѐни* (К1: 62) [в текстовете от Годешево няма пример]

- Често се използва диалектната форма „*врит*“ със значение „всички“.

Пример: *фр̀ет* (К4: 79) [в текстовете от Годешево няма пример]

РАЗЛИЧИТЕЛНИ ЧЕРТИ

Фонетика

Ятовата гласна, малкият ер, малката носовка, етимологичното *я* и силабичните плавни съгласни са се развили различно в двете подгрупи.

- Ятовата гласна се явява в ударени срички като /e/ в Крушево и Ореше и като /ʲa/ в Годешево. След съгласната /ц/ застъпникът е /a/ и в двете подгрупи.

Примери: *м'есец* (К2: 10), *изл'елу* (К1: 97), *утс'екәде* (К1: 43) // *с'анкәтә* (Г1: 15), *д'әтету* (Г2: 2), *гул'ами* (Г2: 8) // *цәл'* (К2: 10)

Това е една от чертите, които отличават чечки от гоцеделчевски, където застъпниците са като в книжовния език.

- Малкият ер и малката носовка се явяват в ударени срички като /e/ (малкият ер понякога като /ь/) в Крушево и Ореше, а в Годешево като /ʲo/, (т.е. като /o/ с мекост на предходната съгласна), макар и с някои изключения.

Примери с малък ер: *тәничку* (К1: 42), *т'евну* (К4: 13) / *ж'ънеме* (К4: 13) // *ж'днеш* (Г1: 14)

Примери с малка носовка: *изгл'едалә* (К1: 27), *м'есу* (К4: 28) *одм'екне* (К4: 13) // *гув'оттә* (Г1: 19), *изгл'одали* (Г2: 7)

Сливането на четирите старобългарски гласни (двата ера и двете носовки) – с уговорката, че мекостта на предходната съгласна отличава двете предни от двете задни гласни – е основна характеристика на родопските говори, а също една от основните черти, които отличават диалекта на Годешево от този на Крушево и Ореше.

- Етимологичното *я* се явява в Крушево и Ореше като /a/ след /й/ и като /ê/ след посталвеолни съгласни, а в Годешево винаги като /a/.

Примери: *бәйәчкә* (К1: 43), *йәдене* (К1: 58), *бйблийәтә* (О: 60); *струш'евәше* (К4: 62), *публәж'евә* (К1: 44) // *йә* (Г4: 18)

- Силабичното /р/ се явява като /ьр/ в Крушево и Ореше и като /ор/ в Годешево.

Примери: *мьрдә* (К3: 148), *замьрзне* (К1: 4) // *заморкнүвә* (Г1: 16)

- Само в Крушево групата /стр/ е опростена до /ср/.

Пример: *срйжи* (К3: 122)

- Само в Годешево гласната /e/ се стеснява до /ê/ в ударени срички.

Примери: *измет'è* (Г1: 4), *йэдèм* (Г1: 8)

- Само в Годешево затворените гласни /и/ и /у/ се заместват в ударени срички съответно с /əй/ и /əў/.

Примери за /и/: *свэрəй* (Г1: 4), *ндйвəтə* (Г1: 6)

Примери за /у/: *кəўп* (Г3: 11), *кəўпифмè* (Г3: 17)

Морфология

- Плуралният член за мъжки род, а също за съществителни от женски род на /-e/, е /-mo/ в Крушево и Ореше и /-те/ в Годешево.

Примери: *кумпйрету* (К1: 9), *сйнувèту* (К1: 110); *уфцèту* (К3: 11) // *снòпете* (Г4: 3)

- Само в Крушево вметнатият ер се запазва в цялата парадигма на еловите причастия.

Пример: *вл'èзəли* (К1: 50)

- Само в Крушево частицата *да* често изпада в отрицателните форми за бъдеще време и във формите за бъдеще време в миналото.

Примери: *штèше фл'èзə* (К3: 19), *н'èмə мòж'ем* (К3: 108)

Литература:

Мирчев, Кирил. 1936. *Неврокопският говор*. Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет 32.